

FİDÂYÎ DÎVÂN'INDA TASAVVUFÎ UNSURLAR*

İsmet ŞANLI**

ÖZET

XVI. yüzyılda II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde yaşamış olan Fidâyî'nin asıl adı Ali Bâlî'dir. Kaynaklardaki bilgilere ve bazı kasidelerine göre Şehzade Mahmud ile Şehzade Korkud'un hizmetlerinde bulunmuş, Sultan II. Selim'in şehzadelik döneminde sipâhîlik yapmış olan Fidâyî, 969/1561 yılında vefat etmiştir. Bilinen tek eseri Divanı'dır. Oldukça hacimli olan Dîvân, nazım şekilleri ve muhtevâ açısından zengin bir eserdir.

Kur'an, Hadîs, Peygamber kıssaları, evliyâ menkıbeleri, tasavvuf, Şehnâme ve yerli malzemeler Dîvân edebiyatının kaynakları arasındadır. Fidâyî Dîvânı'nda da bu kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. Esrâr-ı Gaybiyân, Matlabu'l-Uşşak, Mirkat-i Ruh başlıklı manzumeler ve Mevlânâ için yazılmış bir medhiye bulunan Dîvân'da ayrıca tasavvufî ile ilgili çok sayıda beyit de yer almaktadır. Bu çalışmamızda Dîvân'da yer alan tasavvufî unsurları incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Şiiri, Fidâyî, Tasavvuf.

ABSTRACT

Mystical Components in Fidâyî's Dîvân

Fidâyî of whom real name is Ali Bâlî, lived in sixteenth century in the term of Bâyezid II. and Yavuz Sultan Selim. According to sources and some of his poems, he served for Şehzade Mahmud and Şehzade Korkud and

* Bu çalışma Prof. Dr. Coşkun Ak danışmanlığında yapılmış "Fidâyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın İncelenmesi (İnceleme-Tenkitli Metin)" adlı Doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

had been as a knight in the term of Şehzade Selim (Selim II.). He died in 969/1561.

The Dîvân is the only work of him that known. It is rather bulky and has variously poems. Quran, Hadith, tales of prophet , legends of mystics, mysticism, Şehnâme and local materials are main sources of Dîvân literature. These sources are have an important place in Fidâyî's Dîvân. In this study, we try to examine mysticism and mytical components in Fidâyî's Dîvân.

Key Words: Ottoman poetry, Fidâyî, Mysticism.

İslâm dünyasında ortaya çıkan mistik-derûnî hayata, ruhanî fikir ve hareketlere tasavvuf denir. Tasavvuf bir gönül terbiyesidir. Gönül insanda bulunduğuna göre tasavvufun konusu insandır ve gayesi de onu kalbî yönden eğiterek, olgunlaştırarak kemâl derecesine ulaştırmaktır (Kara, 1998). İnsan gönlü sürekli tatmin olmak, manevî doyumlara ulaşmak için çırpırır durur. Tasavvuf ile çeşitli haller yaşayarak yüce makamlara ulaşır.

Tasavvuf, insanın mânen yükselerek Allah'a olan muhabbetinin ziyadeleşmesini, ruhî incelik ve zevklere, güzel duygulara kavuşmasını sağlayan bir sistem, bir hayat tarzıdır. Şiir de, bu güzel duyguların, zevk ve heyecanların, coşkuların, aşk ve muhabbetin ifade edildiği araçtır.

Kur'an, Hadîs, Peygamber kıssaları, evliyâ menkıbeleri, tasavvuf, Şehnâme ve yerli malzemeler Dîvân edebiyatının kaynakları arasındadır (İz, 1967). *Fidâyî Dîvânı*'nda¹ da bu kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. *Esrâr-ı Gaybiyân*, *Matlabu'l-Uşşak*, *Mirkat-i Ruh* başlıklı manzumeler ve Mevlânâ için yazılmış bir medhiye bulunan *Dîvân*'da ayrıca tasavvufufla ilgili çok sayıda beyit de yer almaktadır.

Fidâyî'nin şiirlerinde ana tema tasavvuftur. Şair, genellikle didaktik amaçla yazdığı bu şiirlerde, dünyanın geçiciliği, kararsızlığı üzerinde durarak, çevresindekileri dünyaya bağlanmamaları için uyarmıştır. Dünyanın kötü yönlerini sık sık dile getirerek mürid için tehlikeli taraflarına işaret eder. Fânî hayattan sonra gelecek olan ebedî hayata değer vererek vahdete ulaşabilmek için kesretten, masivadan uzaklaşılması gereği üzerinde durur. Tasavvuf ehline, fânî hayatta çekilen zahmetler neticesinde ebedî bir

¹ *Fidâyî Dîvânı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Ef. No: 633; *Fidâyî Dîvânı*, Millî Kütüphane, YAZ. B. No: 8625. Şairin mahlası kaynaklarda "Fedâyî" şeklinde yer almaktadır. *Dîvân*'ın hareketli olan her iki nüshasında mahlas "Fidâyî" şeklinde harekelenmiş olmasından dolayı, yazma nüshaların imlâsına bağlı kalındı.

saadetin, gerçek sevgiliye kavuşmanın (vasl-ı dîdâr) haberini verir. Dünya hayatına değer vermeyerek vahdete ulaşma fikrinin cazibesi, fikir ve sanat sahasında geniş bir ilham kaynağı olmuştur (Levend, 1984).

Şiirlerinden iyi bir din eğitimi aldığı anlaşılan Fidâyî, bildiklerini halka anlatma gayreti içindedir. Ona göre; usturlaba benzetilen âlem, kudret kalemiyle yazılmış, çeşitli bölümlerden oluşan ve ders alınması gereken bir Hak kitabıdır. Bu hikmet kitabını okumasını bilen âşık, gözyaşıyla bedenini, dünya kirinden temizleyerek kesretten kurtulma arzusundadır. Âlem nüshasının tek harfi bile tefsir edilmezse, bu ilâhî kitabın sırları tam olarak anlaşılabilir:

*Nüsòa-i èÂlemde sırr-ı Sîni tefsîr itmeseñ
Maèni-i àuóf-ı İLÂhî ÂşikÂr olmaz baña
G.8/2²*

Şair, “âb-ı sıdkile çirk-i dünyadan el yu, tamamen temizlen” demektedir. Âşıklar bakışlarıyla, “sırr-ı şu’le-i nûr-ı yakîn”i keşfederler ve her nefes “mihr-i ‘âlem-i zât u sıfât”ı anlatırlar. Ne dünya lezzetlerine heves ederler ne de ahirette cennete talip olurlar. Onlar sadece “dost didârı”nın sevdasına düşmüşlerdir:

*Ne heves leõõet-i dünyâya ne èuúbâya ûamaè
Dost didÂrı hevÂsına düşüp hâyilerüz
G.101/4*

Yol erlerinin tek arzusu Hakk’a kavuşmaktır. Cenneti ve cennet nimetlerini istemezler. Onların tek isteği Hakk’ın rızasını elde etmektir:

*Òod ne dermân ol Òudâdan vaâl uman merdân-
ı rÂh
Cennet ü nÿr u úuãÿr u óÿr u R1évÂn
istemez G.98/9*

*Óaú r1øÂsıysa Fidâyî ne gerek òavf u recÂ
Girerüz dÿzaða vü cennete òoş mÃéil erüz
G.101/10*

² Şiirlerin numaralandırılmasında İsmet Şanlı’nın hazırladığı *Fidâyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı’nın İncelenmesi (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2003, isimli doktora tezindeki sıralama esas alınmıştır.

Hak âşığının, “ehl-i tevhid” olanların kibirle işleri olmaz. Onlar için “miskinlik”, alçak gönüllülük önemlidir:

*Fidâyi ehl-i vaódetden şümâr olduñsa
miskîn ol
Bilürsin k'ehl-i tevóidüñ işi kibr ü èinÂd
olmaz G.106/9*

Fidâyî, şiirlerinde dünyanın geçiciliği üzerinde durarak ona gereğinden fazla değer verilmemesini sık sık dile getirir. Asıl hayat, öldükten sonra ahirette başlayacaktır. Vahdete ulaşmak için dünya hevesinden, masivadan vazgeçilmelidir:

*Var Fidâyi èÂrifiseñ mÂsivÂ õikrin unut
Õikr-i Óaú it ùur maúÂmuñ menzil-i aelÂda
ùut G.29/9*

*Nedür dirseñ sebep keşf ü yaúîne
Özüñ bÂúıldan öz Óaúúa yaúa gör Trb. 9/4*

1. Vahdet-i Vücûd, Vahdet-Kesret

Vahdet-i vücud, konusu varlık ve bilgi teorisi olan tasavvuf düşünce sistemini ifade eder. Bu düşünce sistemine göre âlem, bir tek hakikat ve vücuddan ibârettir. “Vücûdla mevsûf olan sadece Allah'tır.” (Kemikli, 2000). Mutlak ve tek olan Allah'ın başlangıcı ve sonu yoktur. Allah, sıfatlarıyla anlaşılabilir. Eşyanın hakikatı vücud-ı Hak ile kâimdir ve aslı yoktur (Ertuğrul, 1928). Allah, kendi zatıyla var olup, bütün zamanları ve mekânları kaplayan bir nurdur (K.17/11). Âlem, kâinat ve eşya havâdis olup O'nun sıfatlarının tecelli ve tezahüründen ibarettir ve O'nu aksettiren bir ayna gibidir (G.145/3). Zatı her şeyden münezzehtir, fakat her şey O'nun zatındadır ve zatı, daima sıfatlarıyla zuhur eder. İlk zuhuru, bütün âlemin mücmel olarak ilminde tahakkuk etmesidir (Gölpınarlı, 1985). Tecellinin sürekliliği ile biz eşyayı mevcut gibi görürüz. Bir an tecelli etmemeyi murad etse, her şey yok olur. Tasavvuf ehli, bu kesret (çokluk) içinde vahdeti görüp ona ulaşmak ister (Kurnaz, 1987).

Fidâyî de vahdet-i vücud düşüncesine önem vermiş, değişik beyitler-
de küllî birlik fikrini savunmuştur.³ Şair, varlığı ve eşyayı Allah'ın tecellisi
olarak düşünür:

Cümle **birlik baórine** müstaâraú olup úaùre-
vÂr

Bî-ser ü pÂ hiç farú olmaz biliş ü yÂdumuz
G. 109/6

Úamu **birlikdedür** pencÂh eger penc
HezÂrÂn òurdeden úaú gÿşe vergÿş G.
117/11

FidÂyi **birlik** iábÂt it dilerseñ dirlik ol
birden
èİvaø al bire biñ her dem iderseñ günde
bin kerre G.193/9

Şeksüz bu cümle **èÂlem-i vaódetdedür** velî
Óaú gülşeninde her biri bir gül-èiöÂrdur
K.6/42

Şair, Allah'tan başka varlık olmadığını, eşyanın O'nun görüntüsün-
den ibaret olduğunu çeşitli örneklerle izah eder:

Cümle eşyÂ maôhar-ı öÂt-ı úıdemdür bil
yaúîn

Sırra vÂúıf olmaê isterseñ göz aç mestÂna
baú G. 145/3

Var FidÂyi äÂnièi ãunèıندان añla bî-delîl
Bu úadar eşyÂda rÿşen óuccet ü ÂyÂta baú
G.146/9

³ Vahdet-i vücud hakkında geniş bilgi için bkz: Ertuğrul, İ. Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî*, İstanbul 1928 (Haz. Mustafa Kara, İstanbul 1991); Kam, Ferit, *Vahdet-i Vücûd*, (Sadeleştiren: Ethem Cebecioğlu) İstanbul 2003, 2. bas.; Sunar, Cavid, *Vahdet-i Vücûd-Vahdet-i Şuhûd Meselesi*, Ankara 1960; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991; Ebu'l-Ala Affî, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, (Çev. Mehmet Dağ) İstanbul, 1999; Aşkar, Mustafa, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Ankara 1993.

Geldi çün bu mecmaèa bu cümle oldı bir
vücyd

Her vücyd emr oldı k'ide üÀèat ol
iôsÀniçün K.19/2

Fidâyî, şehâdet âleminde çeşitli örnekler vererek, vahdet düşünce-
sine kuvvet kazandırmıştır. Bütün oluşlar ve yaratılışlar Allah'ın zatıyla
ilgilidir. Varlığı O'ndan ayrı düşünmenin mümkün olamayacağı düşüncesi,
şair tarafından şöyle ifade edilir:

Şükr ü iürÂr u òuøÿè vü fikr ü eòkÂr u
rücÿè

Saña sendendür úamudan çün úamu sensüz
èadem K.2/12

Dost yüzün görmek isterseñ küşÂd it cÂn
gözin

Öerrede òÿrşid-i raðşÂn úaürede èummÂna
baú G.145/7

Beyitte ifade edildiği gibi her zerrede misalî bir güneşciğin varlığı
görülür. Bütün zerrelerdeki güneşler, gerçek güneşin varlığına bağlıdır.
Hakiki güneş olmayınca misalî güneşçikler de olmaz. Zerrelerdeki bütün
güneşlerin kaynağı, hakikî ve tek bir güneştir. Aynı şekilde damla da
ummanın varlığına bir işaret olarak düşünülebilir. Kesret, kesret âlemi de
Allah'tan zuhur etmiştir. Kesret olmadan vahdetin varlığını anlamak müm-
kün olmaz. Kesret, visâle engeldir. Vahdete ermek için kesreti terk etmek,
uzlete çekilmek gerekir. Hakk'a kavuşmak isteyen âşık da kendini kesretten
kurtarmalıdır:

Ki keâret mÂniè-i vaódetdür iy merd
Úabÿl it èuzlet isterseñ viãÂli Trb. 5/9

Eşya mezhahirden ibaret olup perde ve ayna görevi görür (G.145/3,
193/5). Lâ ve illâ, nefy ve isbâtür. İsbâtın egemen olduğu yerde nefy yok-
luktur:

Muvaóóid lÂ di geç evvel äuverden nefy-i
işrÂk it

Naôar úıl sırra pes cÂndan Óaúı illÂda
idrÂk it G.31/1

Naôar ú11 àayra àayretten oú1 óaúúında **LÂ**
nefy it

Pes iâbÂt it bu cemè içre kemÂl-i Óaúú1
illÂdan G.171/15

Ehl-i vahdetten olan kimsede kibir ve inat olmaz, onlar gayet müte-
vazi bir halde yaşarlar:

FidÂyi **ehl-i vaódet**den şümÂr olduñsa
miskîn ol

Bilürsin k'**ehl-i tevóidüñ** işi kibr ü èinÂd
olmaz G.106/9

Ruhlar âleminin kuşu olan âşıkların asıl makamı ve yurdu vahdet gül
bahçesidir. Bu dünyaya bir nefeslik seyir için gelmişlerdir:

Murâ-1 lÂhÿtuz bize **güüzÂr-1 vaódetdür**
maúÂm

Bu sarÂya bir nefes seyrÂna gelmişlerdenüz
G.107/8

Vahdet, Fidâyi'nin şiirlerinde üzerinde en fazla durulan konulardan
biridir. Vahdet, sahrâ-yı vahdet, âlem-i vahdet, ehl-i vahdet, vahdet-hâne,
bahr-1 vahdet, nûr-1 vahdet, ayn-1 vahdet, mâni'-i vahdet, hamr-1 vahdet, sırr-
1 vahdet, Kâf-1 vahdet, güüzâr-1 vahdet, serîr-i vahdet, gül-i vahdet, tevhîd,
ehl-i tevhîd, tevhîd-i zat, gülistân-1 cennet-i tevhîd, âlem-i tevhîd, sırr-1
tevhîd-i Hudâ, mey-i tevhîd, birlik ve birlik bahri gibi kelime ve terkiplerle
ele alınmaktadır.

Kesret ise kesret, gubâr-1 kesret, ehl-i kesret ve hâr-1 kesret gibi
kelime ve terkiplerle kullanılmaktadır. Vahdet tahtına şah olan âşığa, kesret
tozu erişemez:

Bu ùuhrile k'olasın şeh serîr-i vaódetde

âubÂr-1 keâret irişmez serÂy-1 sırruña pes
G.113/8

2. Mâsivâ

Mâsivâ, Allah'tan başka her şey anlamındadır. Hak âşığı, gönlünde
Allah aşkından başka şeylere yer vermez. Gönlünden dünya kirini, mâsivâ

pasını siler, gamı kederi giderir. Mâsivâ, fânidir, bekâsı yoktur. Hakk'a mürid olan, elini eteğini dünyadan ve dünya ehlinden çeker. Bâki olan Hak'tır. Âşık, mâsivânın bu yönünü fark ederek onu terk edip, Hakk'a yönelerek ebedî hayata ulaşmalıdır:

Göre èaynile fÂni **mÂsivÂy**
İrişe Óayy-ı bÂûiden ÓayÂta Trb. 2/9

Mâsivâyı ağıâr olarak değerlendiren şair, sevgiliye kavuşmayı dileyen âşığın ağıâra meyletmemesini söyler:

èÂşıúiseñ **mÂsivÂy**ı kendüñe yÂr eyleme
Vaâl-ı dil-dÂr isteriseñ meyl-i aâyÂr
eyleme G.197/1

3. Tecellî

Tecellî, âşikâr olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhûr etmektir. Gaybten gelen ve kalpte zâhir olan nurlardır (Uludağ, 1991). Tasavvufta, kudret-i ilâhiyye sırlarının eşyada görünmesidir. Tecellinin nasıl meydana geldiğini Allah'dan başka kimse bilemez. Âlemde bulunan eşyanın hepsi, her nefeste değişmektedir. Her mevcut yok olup, yerine anında benzeri gelmektedir. Buna "teceddüd-i emsâl" denir. Nitekim bir nehir akıp gitmekte, yerine daima yeni su gelmektedir. Bu sebeple "Bir insan bir nehirde iki defa yıkanmaz." denmiştir. Tecellîde, gaybdan şehâdet âlemine, karanlıktan aydınlığa çıkış söz konusudur (Yılmaz, 1994).

Allah'ın gönlüne tecellî etmesini isteyen âşık, gerçek âşık olanlara Hakk'ın mescitte de olsa meyhânede de olsa tecellî edeceğini belirtir:

Zühd ü taúvÂ úanda vü èişú işi úanda iy
faúih
Gerçi Óaú úııur **tecellî** mescid ü
meydÂñeden G.180/3

Gönlünü Tûr Dağı'na, kendini de Hz. Musa'ya benzeten şair, gönlüne Allah sevgisi düştüğü için Hz. Musa ile kendisi arasında ilgi kurar:

Düşeli dil üyrına didÂr-ı MevlÂdan sevi
Kem degül **nÿr-ı tecellî**den şuèÀè-ı Mÿsevi
K.25/1

4. Gönül

Tasavvuf düşüncesinin en temel mefhumlarından bir olan gönül, Hakk'ın nazargâhı ve evi olup bütün bâtinî faaliyetler burada meydana gelmektedir. Gönül, Hakk'ın tecelli ettiği ve imanın bulunduğu bir yer olarak düşünülür:

Göñüldür Óaúú evi anda kişi vuâlat bulur dÂéim

Göñülde bulmamaú Óaúúı úula muökem şenÀeatdur
G.60/4

Göñül ki dost ðayÂliyle bir kerÂne bulur
Geçer ãafÂyile ðoş ãoóbet-i şahÂne bulur
G.76/1

Gönül, âşğın arzu, istek, aşk ve güzellik duygularının ortaya çıktığı bir yer olarak kabul edilir. Çoğu zaman gönül teşhis edilerek ikinci bir âşık olarak ele alınır. Derdi ve sıkıntısı sevgiliden ayrı olmaktır. Derdinin çaresi ise sevgilinin “kavuşma sözü”dür. Can yakıcı âhtan başka dostu ve arkadaşı yoktur. Gönül kanı, âşıkların tek yiyeceği-içeceği. Sevgili âşğın gönlünü yıkar, viraneye çevirir, ancak virane gönlü tamir edecek olan (mimar) sevgili olduğu için âşık buna üzülmez. Gönül, sevgiliden ayrı olduğu için (âşık gibi) kanlı gözyaşı döker, yaralar içinde kalır. Sevgilinin yüz aynası için canını bir nefeste verir, ancak feryat etmez. Sevgilinin hayali, gönlün çok önemli misafiridir. Aşkın hissedildiği ve bulunduğu yer olan gönül, aynı zamanda gamın da merkezidir ve aşk ateşiyle yanmaktadır:

Gözi nem göñli âam her dem yürür ÄzÂde vü
bende

MaúÂmı küldan u gülşen aña bir ðandaú u cevsaú
G.144/7

*Gözümde âu başumda hevÂ **dilde nÂr-ı êişú***
Bî-óÂâillum bu cümleden elde türÂb bil K.9/5

Sevgiliden ayrı olan gönül için baharın gelmesinin bir anlamı yoktur, onun için bahar hazandan farksızdır. Mevsim hazan da olsa sevgiliye kavuşan gönlün gözüne bu bahar olarak görünür:

*FirÂú içinde bahÂr olsa **dil** ðazÂna irer*
ðazÂn gözine viãÂlile nev-bahÂr gelür
G.72/9

5. Aşk

Fidâyî Dîvânı'nda hem ilâhî hem de beşerî aşka yer verilir. Şaire göre aşk, âşığa ezelde verilmiş, âşık “ahd-i vasl” etmiştir. “İşka biliş âleme bîgâne” gelmiş olan âşık, yeminini bozduğu için “bîzâr” olmuştur.

“Dünya benim sanırım ancak ben dünyasızım” diyen âşık, âşık olduğu için hiçbir şeyden korkmamaktadır. Akılla aşk bir arada bulunmaz. Akıllı olan kişiler mal, mülk ve çıkar peşinde koşarlar. Âşığın başında sevgilinin sevdası olduğu için gönlünde başka şeylerin sevdası yoktur:

*âanuram dünyâ benümdür gerçi ben
dünyâsuzam*

Dost sevdâsına düşdüm âayrdan pervâsuzam
G.167/1

èÁúııle sevdâ-yı sÿd u èÂşıúıa **sevdâ-yı yâr**

TÂ ki bu **sevdâ** irişdi baña ol **sevdâsuzam**
G.167/4

Mihr kelimesi hem sevgi hem de güneş anlamlarında kullanılır. Âşığın gönlünde sevgilinin aşkının olduğuna delil, med cezirde olduğu gibi gönül denizinin coşması, dalgalanmasıdır. Âşık, sevgili güneşi karşısında (aşkı yüzünden) mahvolmuştur ve zerre gibi titremektedir:

Mihr-i cânân kim muóîü-i dildedür her dem
muóÂü

TÂ ebed her ceör ü medde gün gibi virür
neşÂü G.129/1

Selò-i meh bigi yaúîn olduúca maóv oldum
henüz

Öerre bigi ditredür **mihr-i dıraôşânum** beni
G.222/4

Kendini aşk ateşinde yakanlar sonsuz bir hayata kavuşacaktır. Aşk, gamsız, sıkıntısız olmayacağı için sabretmek gerekir. Hasta olan âşık için şifa, “kânûn-ı aşk” içindedir. Aşk denizine düşen, gönül gemisine binse ne bir kıyıya varır ne de bir sığınacak yer bulabilir:

Pes şifâ úÂnyñ-ı èışú içinde olur èÂşıúıa

Kim görine mihr içinde âlôát envÂè-1
marao G.127/3

Bu **baór-1 êişúa** düşen binse dil sefînesine

Ne bir kerÂne irer anda ne miyÂne bulur
G.76/4

Gözünden sürekli yaş döken, başında hava (aşk) olan ve gönlü aşk ateşiyle yanan âşığı, her şeyini kaybettiği için elinde topraktan başka bir şey kalmadığından "bî-hâsıl" olduğunu ifade eden şair, varlık âleminin yaratıldığı dört unsuru da (anâsır-ı erba'a; hava, su, ateş, toprak) bir arada kullanmıştır. Sevgili âşığa kimi zaman cefa eder kimi zaman lütfeder. Sevgili bu cefa ve lütfuyla âşığın gönlünde sağlam bir yer edinir:

Gözümde **âu** başumda **hevÂ** dilde **nÂr-1 êişú**

Bî-óÂâılum bu cümleden elde **türÂb** bil
K.9/5

GÂh cefÂsı óükm ider dillere gÂh luûfı
èavn

CÂnda bu óükm ü èavnile **mihri** òoş-üstüvÂr
olurG.79/3

Aşk yoluna girmenin ilk şartı, dünya sevgisini, arzusunu gönülden atmaktır. Aşk yolunda her türlü derde, belaya katlanan âşık, gönlünde Allah aşkı bulunanların dünya malını, zevkini ve isteğini bırakarak bunlarla uğraşmamalarını söyler:

Künc-i dilde varise sevdÂ-yı sırru'llÂh-ı
pÂk

Genc-i zerden geç fenÂ naúdiyle bÂzÂr
eyleme G.197/2

Şair, bazı beyitlerde aşkını ifade ederken, aşk hikâyelerinin kahramanları olan Mecnûn, Hüsrev, Yûsuf ve özellikle ilahî aşk bakımından Mansûr ile bir kıyaslama yapar ve onlarla benzerlik kurar. "Pes virür dâr-ı mahabbet ana Mansûrlığı", "Dilâ Mecnûn-ı vakt oldunsa sabr it" ve "Benem Mecnûn-sıfat ışkile her dem" mısraları bu benzerlik ve kıyaslamayı ifade eder:

Aşk, çaresiz bir dert olduğundan doktorlar hasta âşığı iyileştirecek ilaç bulamamışlardır. Aşk sırdır, bu sebeple gizli olmalıdır. Fidâyî de böyle

düşünür, ancak gözyaşları ve benzinin sararması aşkını ortaya koyar. Aşkı açıklamak ve şerh etmek mümkün değildir:

ÈIŞÛ-1 ÈÀLİ-âıfata òod ãlâa mı şeró ü
şümÂr
Gelmez eczÂ-yı gül uş dilde óisÂb-ı cümele
G.195/8

Aşkta kemâle ermek (kemâl-i ışk), vahdete ulaşmaktır. Hak, aşkta kemâle ermek için üç gizli menzil (durak) koymuştur. Bu menziller; meyl (istek), irâde (kararlılık) ve mahabbettir. Bunları geçene aşkın kapısı açılmış olur:

KemÂl-i èiŞÛa üç menzil úomışdur bil òafî
ol Óaú
Geç ol üç menzili Óaúúa dilerseñ k'olasın
mülóau G.144/1

Biri meyl ü irÂdet bir üçünci bil
maóabbetdür
Bu üçden ãoñra **bÂb-1 èiŞÛ** olur **èiŞÛ ehline**
muùlau G.144/2

6. Can

Can, insan hayatının en önemli unsurudur. Tasavvuf dilinde can, insanın ruhu, ilâhî nefes ve Hakk'ın tecellîleri olarak anlam kazanmaktadır. Canın vücudu terk etmesiyle hayat sona erer. Bundan dolayı âşığın en değerli varlığıdır. Âşık olmanın ilk şartı canını sevgiliye vermektir. Sevgiliye fedâ edilmeyen canın âşığa göre değeri yoktur. Sevgiliden ayrı kalan can, padişahının eşiğinden ayrı kalarak tuzağa düşmüş garip köledir. Sevgiliye kavuşmak için sürekli çabalayan can, ilk fırsatta ten zindanından kaçmaya çalışır. Sevgilinin yüzünü gören âşık, bir nefeste canını verir ve bundan yakınmaz:

CÂn ki cÂnÂn vaãlına meyl ide hiç itmez
úarÂr
Bir nefes bu tende destýr olsa zindÂndan
úaçar G.80/3
Yüzüñ Âyînesine úarşu göñül
CÂn virür her nefesde Âh itmez G.103/8

Âşık, canını sevgiliye vermekle sevgiliye kavuşur ve yeniden can bulmuş olur:

CÂn virmekile cÂn bulur evvel úamu ûÀlib

Ol cÂnile irer aña pes ÂsÂn ele girmez
G.104/2

Can soyut bir varlık olduğu için “hayal” olarak nitelenir. Onun varlığı bilinir, fakat görülemez. Beden, canı örten toprak, onu gizleyen bir tılsımdır. Kudret kalemi, canı gizlemek için vücudu onun üzerine celî bir hat gibi çekmiştir:

CÂn bir *ðayÂl* u ten gil ü dem-beste èaúl u
hÿş

Pes ben ne yüzden isteyem iy şÂh-ı gül
viãÂl G.159/7

CÂna cism oldı ùlism üstine ðaù bigi celî

Çekdi setr itmege bir dÂéire devrÂn-ı
úalem G.170/8

Can genelde sessiz ve hareketsizdir. Ancak sevgili dolayısıyla sürekli hareket halindedir. Sevgiliye doğru gitmek için sürekli çaba gösterir. Hareketli olmasının bir başka sebebi ise vatan sevgisidir (sevgilinin kuyudur):

CÂn her nefes cevlÂn ider ol èÀleme şeydÂ
gider

Óubb-ı vaùandur ceõb ider teng oldı bu
vîrÂnesi G.228/8

Dîvân’da can ile ilgili yer alan deyimler ve tabirler şunlardır: candan feryat etmek, can kulağıyla dinlemek, bir şeyi candan yapmak, candan ummak, canı gibi saklamak, can-ı âlem olmak, can nisar etmek, can bitirmek, candan âşık olmak, candan şükretmek, can gözünü açmak, can gözüyle bakmak, baş ve can oynamak, can bulmak, can vermek, cana geçmek, canı yanmak, candan kul olmak, bîm-i cân, can dilemek, dil ü canile pişman olmak, canı kebab etmek, can oynamak, can yakmak, can bağışlamak, can ve baş feda etmek.

7. Dünya

Üzerinde en çok durulan unsurlardan biri de dünyadır. Şaire göre dünya; gaddâr, aldatıcı ve denîdir. Kimse onun arkasından yetişemez. Dünya, ahiretin tarlasıdır. Burada ekilen bir tane, ahirette bin tane olacaktır. Kibir ve ikiyüzlülüğün sebebi dünya sevgisi ve dünyaya olan bağlılıktır. Önemli olan, dünyayı terk ederek Hakk’a yönelmektir. Hak katında makbul olan budur. Dünya şifahesinde dertlilere bir deva bulunmaz. Dünyada sadece kâfirler mutlu olurlar, çünkü dünya onların cennetidir:

*Derd içre tîmÂr isteyen bîmÂra dermÂn derd
olur*

*ZîrÂ devÂ-yı telò olur pür **dünyÂ** dÂrÿ-
òÂnesi G.228/5*

*Ehlidür nÂ-ehl anuñ zîrÂ òaberdür bu
ãaóîó*

*Cennetidür kÂfirüñ dünyÂ müsülmÂn
aldanur G.63/8*

Dünya, çabuk bozulan, ebedî olmayan bir kuş yuvası gibi fânidir. Ömrü, iki günlüktür. Hak didarını arzu edenler dünya-perest olmamalıdır. Dünyanın zevki yılan zehiri gibidir. Dünyanın malı da mülkü de yılan gibidir, vefa etmez. Dünya sevgisi, bütün hataların başıdır. İrfan lezzetini almış olan ârif, dünyanın yılan zehiri gibi olan zevkini istemez. Gönül dünyanın kirlerinden arınabilse, “Beytullah” olacaktır. Felek, dünya santraç tahtasını kurduğundan beri mat etmediği şah kalmamış, nice Süleymanların tahtını yele vermiş, Keykubâd’ın tacını da toprağa gömmüştür:

*İy niçe taòt-ı SüleymÂnı yile virde bu
dehr*

*Nice tÂc-ı KeyúubÂdı úıldı òÂkister cihÂn
K.26/15*

İki cihan sözüyle dünya ve ahiret kastedilir. Mihr-i cihÂn-ÂrÂ, şÂh-ı cihÂn vb. ifadelerle söz konusu olan sevgili veya övülmendir. Âlem, arz, çarh, dehr, devrân, mülk, rûzigâr, zemîn kelimeleri çoğu zaman dünya anlamında kullanılır.

Dünya, zindan, gülşen ve bağ olarak düşünülür. Sonu hep hazan ve hüsrandır. Kimseye istediğini vermez. Gerçek âşıklar, dünyaya bir kıl kadar bile değer vermezler. Aldanarak dünyayı kaybedenin üzülmesine gerek yoktur. Dünyayı aldattığını sanan ise ancak kendini aldattır:

Aldanan **dünyâ** yitürse âam degül vüsêatde
lîk

Aldayan **dünyâ** yitürse olsa òandân aldanur
G.63/2

8. Bazı Tasavvufî Kavramlar

8.1. Hakikat

Hakikat, Allah'ın gizlediği ve açıkladığı her şeyi görmek, onu müşahade etmek demektir(Kuşeyrî, 1991). Beyitlerde ilm-i hakîkat, mihr-i hakîkat, şems-i hakîkat, bahr-ı hakîkat, hakîkat engüşteri, hakîkat ehli, hakîkat mektebi, hakîkat beyti vb. ifadelerle ele alınmaktadır. Hakikat, beyitlerde gerçek anlamında kullanılmasının yanında ilm-i hakîkat, mihr-i hakîkat, hakîkat Kâbesi ve hakîkat ehli gibi deyim ve terkiplerde daha çok ıstılahî anlamlarıyla kullanılmıştır. İnsan (vücudu), âlem ağacının hakîkat meyvesidir:

Óaúîúat-ı âemer Âdir vücûd-ı insândur
K.15/43

Dıraòt-ı èâleme baú bil ne óâcet istifsâr

Mevlânâ hakîkat ilminde üstaddir. Dünya, mecazîdir, ona adlanılmamalı, hakîkate erilmelidir. Görünüş terk edilip, mana hazinesinden nasip alınmalıdır. Zerre gibi alçak olunmalıdır ki, hakikat güneşi gönül penceresinden ışık versin. Hakikat incisini, onun değerini bilen bulabilir. Gözü parada olan, hırsından incisini toprakla değiştirir. Hakikat ehli olan manaya bakar, mecaza meyletmez. Hakikat evine tavaf için giren ayn, şin ve kaf'ın (aşk'ın) sırrına bakmalıdır:

Óaúîúat beytine girseñ ûavâfa

Naôar úıl sırr-ı èayn u şin ü úâfaMş 4

Her gönülde ayn, şin ve kaf (aşk) olmaz. Hakikat okulunda ders görenlerde ise dedi kodu, boş konuşma olmaz:

Çü gördüñ her gönül levóinde èayn u şin ü úâf olmaz

Óaúîúat mektebi dersin görenler pes güzâf
olmaz G.105/1

8.2. Hayret

Hayret ve hayranlık Allah'ın kudretine, yaratıcılığına, hikmetine karşı duyulan en son duygu mertebesidir ki, ifadeye sığmaz. Orada ancak susulur ve o hal yaşanır (Gölpınarlı, 1977).

Makam ehlerinden olan âşık, sevgilisini “hayret” ve “aşk nazarı” ile görür. Dünyada hayret halinde yaşayan âşık, kendinden geçip sarhoş olmuş görünse de manevî anlamda gönlü uyanıktır:

*Mest-i lâ-yaêúıı özünsüz úalmışuz **óayretde**
pest*

*Bu fenÂ dÂrında tÂ maênide hüşyÂr
olmuşuz G.94/2*

Velilik makamında olanlar Hakk'ı hayret makamında görürler ve bu hal içinde iken açık ve gizli sırlara mazhar olurlar:

*Anuñ içün kümmel ü eşrÂf-ı insÂn cümle
óayretde*

*Görürler óaúúı her óÂletde her cÂ bâúın u
ôÂhir Kt.48/4*

8.3. Melâmet

Melâmet kınamak, kötölemek, yermek manalarına gelir. Devamlı nefislerini kınadıkları ve her zaman halk tarafından yerildikleri için bu yolu tutanlara melâmî, melâmetî, melâmet ehli denilir (Kuşeyri 1981; Gölpınarlı, 1985).

Şair, “Sevgili, melâmet mahallesinde dar ağacını kursun diye iyice sarhoş olup sızan (âşık), Mansûr gibi kendinden geçer” dediği âşığın, aşk yolunda karşılaştığı melâmeti selâmet, sevgiliden gelen cefayı ise vefa olarak değerlendirdiğini ifade eder:

*Mest-i lâ-yaêúıı geçer kendüden ol
Manâýrveş*

*Ger ura **kýy-ı melÂmetde** aña dil-dÂr dÂr
G.67/2*

*Ne **melÂmet** irse rehden èivaõı selÂmet aña*

*Ne **cefÂ** görünse şehden èaúabince âad **vefÂ**
bil G.161/2*

8.4. *Terk*

Terk, dünya sevgisini ve nimetlerini, Allah'ın yasaklarını ve nefsin isteklerini kısaca Allah'tan başka her şeyi bırakmaktır.

Âşık, gönlüne seslenerek “Ey gönül, gayretin varsa *gayrı* terk et ki, sensiz (benliğini aradan çıkararak) *ayn-ı mevcûd* olasın, (vahdete eresin)” demektedir:

*DilÂ àayret varise àayrı **terk** it*
Ki tÂ sensüz olasın àayn-ı mevcûd G.50/10

Muradı Hak olan, “hakk”ı tutmalı, “batıl”ı da terk etmelidir. Kemâl ehlerinden olmak için de “nâkıs” kimselerle arkadaş olmamalıdır:

*Ger murÂduñ Óaúúise ùut Óaúúı **terk** it*
bÂûıııı
NÂúıãile hem-nişîn olma kemÂl ehlerinden ol
G.157/3

8.5. *Keşf, Kerâmet, Velâyet*

Keşf, örtünün kalkmasıyla gizli olanın ortaya çıkmasıdır. Gaybî hakikatlere yaşayarak ve temâşa ederek vâkıf olmaktır. “Sevgilinin yüz güzelliğinin nuru, *envâr-ı gaybîdir*, *hicâb ehline* keşf olmaz, (bunu) basiret sahibi ârife sor” diyen âşık, sevgilinin güzelliğini idrâk edebilmek için *basîret sahibi olmanın* önemine işaret eder:

CemÂli nÿrını ââÓip-baãîret èÂrife ãor sen
*ÓicÂb ehline **keşf** olmaz şu kim envÂr-ı*
âÂybîdûr G.73/6

Âşığa sevgilinin gönül alan güzelliği ansızın keşf olursa, onda tahammül kalmaz:

Dide-i èuşşÂúa nÂ-geh bir cemÂl-i dil-
firîb
***Keşf-i didÂr** itse úalmaz tÂ ebed andan*
şikîb G.18/1

Kerâmet, “velâyet mertebesine ulaşan kimselere Allah tarafından bahsedilen olağanüstü haller yaratabilme kudreti”dir (Tolasa: 1973, s. 62).

Sevgili kerâmet sahibidir. Âşığın arzusu, onun didarı ise mutlaka elde eder, nasipsiz kalmaz:

èIşû-ı ÓÀlet-baòş özi òod pür-kerÀmetdür
eger

Devlet-i didÀrise maúãýdı úalmaz bì-naãib
G.18/9

Veli, sözlükte düşmanın zıddı, “Allah’a dost” veya “Allah için dost olan kişi” demektir. Tasavvufta ise “Allah’ın gözetip koruduğu kimsedir.” Velâyet, velilik hali, dostluk ve bugünkü anlamda “il, memleket (vilâyet)” şeklinde görülmektedir. Vefa sahibi Hacı Bektaş-ı Veli, veliler ordusunun sultanı ve vakar sahibidir:

Bu cavú içinde Óaøret-i BektÀş-ı öü’l-vefÀ

Ser-leşker-i vilÀyet ü ãÀóib-vaúÀrdur
K.6/32

Nefsin emirlerine uyulmamalıdır, aksi halde kafirler sürüsü gönül ülkesini işgal ederler:

EmmÀre nefsüñ itme úabýl emrini ki tÀ
Ûutmaya dil vilÀyetini kÀfer-i gürünc
G.41/4

8.6. Cezbe, Hâl

Cezbe, bir şeyi çekmek, çekiş anlamına gelir ve tasavvufta Hakk’ın kulu kendine çekmesinden meydana gelen bir haldir. Cezbe, Allah’ın kula ihsanı olduğundan, kulun elinde değildir. Allah’ın sevdiği kulu, kalbinden perdeyi kaldırıp, çalışma ve gayreti olmadan, yakîn nuru ile kolayca manevî makamlara yükseltmesidir. Böyle bir cezbe, kulda istikamet ve ibadet isteği meydana getirerek belâ ve musibetlere sabretme gücü kazandırır (Yılmaz, 1994). Hakk’ın cezbesi âşığı uyandırmasa, gafil gönlü Hakk’a giden yolu geçemez:

FidÀyi ceõbe-i Óaúú u saèÀdet úılmasa
bîdÀr

Nice úaùè-ı reh-i dýr ü dırÀz eyleye àÀfil
dil G.156/9

Sevgilinin cezbesi, âşığı gözyaşı döktürerek perişan etmiştir.

Bıraúduñ niçe kez gözden yaşum bigi òelîl
oldum
Dem oldı **ceõbe-i tÂbuñ** irürdi çarða çün
şebnem G.169/5

“Sûfilere göre hâl; kulun kasdı, celb etme teşebbüsü, kazanma isteği olmadan kalbe gelen neşe-hüzün, rahatlık-sıkıntı, şevk-dert, heybet-heyecan gibi manalardır. Haller, Allah’ın cömertlik ve lütfundan gelir. Haller Allah vergisi, makamlar ise cehd ve gayret sarf etmekle hâsıl olur.” (Kuşeyrî 1991, s. 183). Her şeyi takdir eden Allah’tır. Hiç kimse O’nun yaptığını bozamaz, değiştiremez. Hâl ehlinde olan âşık, bir anlık sürede binlerce yıllık zamanı yaşayabilir, halden hale geçebilir:

Cümle taúdiriledür **õÂL** ü òaber neyse hemÂn
Kimse bünyÂdın anuñ cehdile vîrÂn idemez
G.100/11

Bu **õÂlet** içre èişú eri her demde biñ yaşar
Ger köhne ola èömrile ol ger cüvÂn-ı genc
G.40/5

8.7. Uzlet, Halvet, Riyâzet

Uzlet, halka karışmamak, onlardan ayrı yaşamak, inzivaya çekilmektir. Günaha girmemek, daha çok ve daha ihlâslı ibadet etmek için toplumdaki ayrılıp ıssız ve kimsesiz yerlere çekilmek, tek başına yaşamaktır. Buna halvet, inzivâ, vahdet adı da verilir (Uludağ, 1991).

Tasavvufta, târikata giren bir mürîdin muayyen bir zaman sonra şeyhinin emriyle insanlardan uzaklaşarak, tekkelerin çilehane veya halvethane denilen özel bölümlerinde inzivâ hayatı yaşaması, kendini Hakk’a vermesidir. Halvetin gayesi, kalpten masıvayı çıkarmaktır; gönlü ağıyârdan temizlemek, Hakk’ın sayısız nimetlerini düşünüp kendinden geçmektir. Sevgilisine tutulan âşığın tenhalara kaçması ve onun düşüncesiyle yeme, içme ve uykudan kesilmesi gibi Hak yolcusunun yalnızlığı seçmesidir (Yılmaz, 1994).

Visali isteyen âşığın uzleti kabul ederek mâsivâyı, kesreti terk etmesi gerekir:

Ki keâret mâniè-i vaódetdür iy merd
Úabýl it **èuzlet** isterseñ viãÂli Trb. 5/9

Zahide seslenen şair, “eğer halvet istiyorsan dünyayı, halkı terk et, tenhaya çekil. İnsanların içinde itikaf, ibadet olmaz” demektedir:

*Dilersen ðalvet iy zÂhid ðayÂl-i àayrı sür
cehd it
ðalÀ ú11 úalbüñi çünkim melÂda iètikÂf
olmaz G.105/6*

Riyâzet, az uyumak, az yemek, az konuşmak, sürekli ibadet ederek nefsi terbiye etmektir. Nefsin ve bedenin isteklerini kesmek, asgarîye indirmek ve ona zor gelen şeyleri yaptırmaktır. Nefis, tenin ateş kabında (bûte-i tende) riyâzetle yakılırsa ancak vahdete erişilir. Şehvet ateşini söndürecek olan, riyâzet suyudur. Hakk’a kavuşmak isteyen âşık, tam bir riyâzet çekmelidir:

*Birisi nÂr-ı şehvetdür söyünmez ôilesüz
hergiz
Meger Âb-ı riyÂøetden k'irişür cidd-i
MevlÂdan Kt.32/3
Bir iki gün riyÂøet çek ðafîf it cismüñi
tÂ kim K.17/77
Çeke keh bigi ðÂâiyyet ki var Óaú
kehrübÂsında*

*Ú11sun naðar riyÂøet-i tÂmile her vücüd
G.1/2*

PÂk olsa Óaúúa âidúile isterse ihtidÂ

8.8. Fakr

Fakr, fakr meydanı, fakr dükkâni, tarîk-i fakr, reh-i fakr, ehl-i fakr, mürde-i fakr, şekve-i fakr, libas-ı fakr, vücud-ı fakr vb. benzetme ve tasavvurlar içinde kullanılır.

Fakr, ihtiyaç duyulan şeylerin yokluğu anlamındadır. Tasavvufta kulun kendinde bir varlık görmemesi, her şeyi Hakk’a irca etmesi, şahsının, amelinin, hâlinin ve makamının Allah’ın lütfu olduğunu kabul etmesidir (Yılmaz, 1994). Fakr, “yoksulluk” anlamı içinde kullanılmasının yanında genel olarak “Allah’a muhtaç olmak” anlamında ele alınmaktadır. “Fakrım ile fahreylirim” hadisine telmih yapılır:

ŞÂduz ki bugün bende-i cÂnÂna dirildük

Faúr içre bu faðrile emîrÀna dirildük
G.151/1

Âşğın içinde bulunması gereken bir hal olan fakr, elbiseye benze-tilerek sürekli temiz ve güzel bir şekilde tutulması istenir:

*Bu meksebe de sen iy rÿşen-naðar olduñsa key
ûÀmiè*

*LibÀs-ı faúru pür-dür úıl ãafÀ baðrından
ol dÀmiè G.137/1*

8.9. Kanaat, Sabır

Kanaat, rızâ ve memnunluk, kısmete rızâ göstermek, takdir edilen-den memnun olmak, yeme, içme ve giyme gibi ihtiyaçları asgarî sınırdan tutmaktır. Tamahkâr ve ihtiraslı olmamak, elde mevcut olana razı olmak, başkasının malına ve hakkına göz dikmemek, tutumlu olmak, israftan sakın-mak, tasarrufa riayet etmektir (Kuşeyrî, 1991). Bir başka ifade ile, çalışıp çabalayarak bütün gayretini sarf ettikten sonra, ele geçene razı olmaktır.

“Kanaat bitmez tükenmez bir hazinedir.” (Aclûnî, 1351, s. 102). Ha-disine telmihte bulunan şair, ehl-i dünyanın o hazineye erişemeyeceğini ifade eder. Kanaat eden âşık dünyaya sultan olur, kanaat etmeyen cihan padi-şahının ise gedâdan farkı kalmaz. Âşık, sabır ve kanaat ehlidir. O, dünyayı terk etmiş, uzlete çekilmiştir:

ÚanÀeat genc-i bÀúîdür fenÀ ehli aña irmez

*Anuñçün faúr faðr oldı cihÀnuñ
muútedÀsında*

K.17/90

Sabır, sıkıntı ve belalara sızlanmayı terketmektir. Bolluk, bereket ve gerçek mutluluğa erişmenin yolu, karşılaşılan meşakatlere sabretmekten geçer. Sabredemeyen, tatlı can aynasını pasaya yedirir, pastan temizleyemez. Durdurucu çare arayan sofu, mizacını düzeltmek, temizlemek için acı sabır ilacını içmelidir. Hz. İsâ, Meryem’in sabrı sayesinde doğmuştur:

*Buçuu dem ãabr-ı telôile açılmaú mümkün
iken yol*

*Yidürdüñ cÀn-ı şîrinüñ ãafî Âyînesin pÀsa
K.29/4*

äyfiyâ dÂrÿ-yı telô-i âabr iç isterseñ
devÂG.37/3

Yoðsa çerb ü ûaem-ı dünyÂdan muðalleldür
mizÂc

âabr-ı Meryem olmasa ûoamaz MesîôÂdan eâer

Terk-i sÿzÂn olmas'el virmez èurÿc-ı
èîsevi K.25/17

8.10. Gayb

Gayb, görünmeyen, örtülü, gizli; duyu organları ve akıl ile bilinmeyen varlıklar ve bunların buldukları âlem, manevîve ruhanî âlem olup, Hakk'ın insanlardan gizlediği şeylerdir (Uludağ, 1991).

Fidâyî, gaybdan, ilm-i gayb, âlem-i gayb, genc-i gayb, feyâfî-i gayb, dest-i gayb, mahzen-i sırr-ı gayb, hâl-i gayb, nükte-i gayb, nân-ı gayb, cihân-ı gayb, esrâr-ı gayb, meydan-ı gayb, rehdân-ı gayb, sâki-i gayb gibi ifadelerle bahseder. “Esrâr-ı Gaybiyân” başlığıyla gayb konulu ve redifli bir de manzume yazmıştır. Allah “âlim-i gayb”dir. Hz. Muhammed'e gayb hazinesinin sırları verilmiştir. Hak âşığı gayb meydanına sefer etmek isterse öncelikle Allah'a yüz tutmalıdır.

Ehl-i yakînden olan âşık, gayb hazinesinin kapıcısıdır ve bu hazinenin anahtarı ise derttir:

Derd **miftÂó-ı der-i âaybdur** iy ehl-i yaúîn

İriş ol derde aç ol genci ki sensin **bevvÂb**
G.22/2

Sevgilinin yüzü öyle güzel bir gülbahçesidir ki âfâkı hoş kokularla doldurmuştur. Gaybın gülbahçesinde yetişmiş olan gülü açıldıkça sevgili de neşelenir:

Ne gülşendür yüzi yÂruñ ki ðoş-by úıldı
ÂfÂúı

Açıldııuca olur ðandÂn güli **gülzÂr-ı**
âaybidür G.73/3

Akıl sahiplerini uyaran âşık, gayb pazarında dolaşmamalarını, sevdalarından vazgeçmelerini söyler. Sevgilinin zülfünün tuzak olduğu bu pazarda, can alınıp dert satılmaktadır:

Ûolaşma zülfî dÂmına bu sevdÂdan geç iy
èÂûil
Virürler derd alurlar cÂn ki bu **bÂzÂr-ı**
âaybîdür G.73/5

Âşık, gayb âleminde bulunan melekler tarafından gözlenmektedir. Şair, âşığın böyle bir durumda kendine dikkat etmesini, boş heveslerle mal mülk sevdasına kapılmamasını belirtir:

Cümle nÂôır saña sükkÂn-ı serÂ-perde-i
âayb
Ôaberüñ yoú ki dönüp sÂéil-i sÂMÂn olasın
G.174/7

Sâki-i gayb olan Allah, dünya saraylarını süslemiş, peymâneleri tor-tudan, pislikten temizleyerek saf şarapla doldurmuştur:

SÂûi-i âayb ki zeyn itdi bu kÂşÂneleri
Dürd ü ãÂf itdi pür uş ðamrile peymÂneleri
G.224/1

8.11. *Bezm-i Elest, Bezm-i Ezel*

Elest bezmi, ezelde Allah'ın ruhlara “elestü birabbiküm” (ben sizin Rabbiniz değil miyim) diye sorduğu, onların da “belî” (evet) dedikleri günün ifade eder (Kurnaz, 1987). Âşık, bezm-i eleste “evet” dediği için Allah'a şükretmektedir:

“El-minnetü li'llâh” belî geldi zebÂndan
Ol **bezm-i elest** içre k'irüp cÂna dirildük
G.151/2

Ezel kelimesi “bezm-i ezel” şeklinde genellikle Bezm-i Elest'i ifade edecek şekilde kullanılır. Allah, “mimâr-ı ezel”dir. Nur ve zulmet ezelde bir vücuttandır. Birisi canın madeni, biri nefislerin aslıdır:

Çü nÿr u ôulmet olupdur **ezelden** aâl-ı
vücÿd

Birisi maèden-i cÂndur biridür aâl-ı nüfÿs
K.18/10

Hak âşığının görünüşündeki saflık ezelde içtiği aşk şarabındandır. O, aşk şarabı içmekle fasıklıktan kurtulmuştur:

*Ben **ezelden** dürd içüp geldüm göründüm*
şimdi âÂf

Bî-şarÂb u sÂâar uş mestÂne øidd-ı fÂsıúam
G.162/4

Âşığın canı, ezelde derdin dostu olmuştur. İnsanda unutma hassası olmasa, yaşadıklarından, içinde bulunduğu durumdan dolayı bedeni ona zindan olurdu:

*CÂn ki olmişdur **ezelden** derdile müştÂú-ı*
dost

Olmasa nisyÂn olurdı bu beden zindÂnumuz
G.93/6

Hak âşığı, ezel sultanının gözetimindedir. Hal böyleyken onun gilmân derdinde olması uygun değildir:

*Saña **sulûÂn-ı ezel** nÂôırıken âayretile*
Sen revÂ mı ki ebed nÂôır-ı âılmÂn olasn
G.174/11

8.12. Belâ

Âşık, vuslata ermek, Hakk'a ulaşmak için çeşitli belalarla karşılaşır. Hazine isteyen, hazineyi bekleyen yılanın zahmetiyle, sıkıntısıyla karşılaşır. Hak yolunun yolcusu olan âşık, kaza ve belâ oklarına vücudunu hedef eder. Hak yolunda nice nebîler, sâlih kullar, âbidler, veliler ve âlimler, belâ, sıkıntı ve eziyet çekmişlerdir. Âşık, "Mansûr-ı Hakîkî"dir, boynunda "dâm-ı belâ" olması da doğaldır. Yol ehli içinde doğruya yakın olmak, rüşdünü ispat etmek ve Hakk'ı bulmak için belâ çekmek gereklidir:

*Düriş ölince bu yolda **belÂ** çek*
K'olasın ehl-i rÂh içinde erşed G.51/10

Hakiki hürriyet, kullukta kemâl halidir. Allah'a karşı ubûdiyyette sâdık olunursa, başkalarına köle olma boyunduruğundan kurtularak hürriyete

kavuşulur. Dünyaya kul olmayan, âhirette dünyevî konularda hesaba çekilmez (Kuşeyrî, 1991). Aşkın kölesi olan öncelikle bela, sıkıntı, eziyet çeker ve hapse düşer. Ancak bundan sonra kendini emniyette bulur, serbest kalır ve masivadan kurtulmuş olur:

Bende-i eîşû olan evvel ki çeker óabs ü
belâ

Gitse müştâú özin ol varûadan Âzâde bulur
G.81/8

Mağrur olanlardan bela eksik olmaz. Hayır ve şer işleyenlere Hakk'ın cezası (karşılığı) hemen yetişir, Hak âdildir:

Hây maârÿr olma maârÿra belâ eksük degül
Öayr u şerde óaú ki aêdeldür cezâ eksük
degül G.158/1

Bela sırrını bilen aşk tutkunu için zehir, aşk yolunun meyhanesinin şarabı, derd ve bela da çerezidir:

İy maórem-i sırr-ı belâ bu yolda olsañ
mübtelâ
İç zehr ü yi derd ü belâ eîşûuñ budur
meydânesi G.228/3

8.13. Fenâ, Bekâ

Dîvân'da mülk-i fenâ, fenâ ehli, dâr-ı fenâ, cür'a-i dürd-i fenâ, çâh-ı fenâ, tâlib-i fenâ, bahr-ı fenâ gibi terkipler içinde yer alan fenâ, tasavvufî olarak varlığı Hakk'ın varlığında yok etmek demektir. Fenâ, kötü sıfatların terk edilmesi, bekâ da iyi sıfatların kazanılmasıdır. Bunun yanında beyitlerde "fenâ" ile geçici olan bu âlemden, dünyadan da bahsedilmektedir. Fenâ ehli de insanlardır. Kanaat ebedî, tükenmez bir hazinedir, ancak ona fena ehli olanlar (dünyayı isteyenler) erişemez. Gerçek Mansûr olan, bu dünyadan Hak katına gizli olarak gitmek ister:

Meydân-ı beúâdur görinen çeşmine her gâh

Baúmaz bu óayâta
Manâÿr olan ister k'ire ol dâra nihâni
Bu **dâr-ı fenâdan** Ms. 3

Sâkînin sunacağı ebedîlik şarabının cür'ası, yıllardır şarhoş olan âşîğın derdine derman olacaktır:

*SÂúiyÂ ãun cürèa-i dÛrd-i fenÂ-baòsuñ ki
tÂ
Derd-i hüşyÂrî-i çendîn-sÂleye dermÂn ola
G.2/9*

Akıl sahibi olanlar, fena sarhoşu olup kendinden geçenleri görünce akıllı hareket etmelerini beklemesinler. Kendinden geçmiş sarhoşta, laubali olanlarda akıl olmaz:

*FenÂ ser-òoşları óadden geçer gördüñse iy
èÂúil
Úo hÿş umma bu cemèiyyetde mest-i
lÂubÂliden G.173/4*

Bu dünyanın yerinde duracağı, düzgün hareket edeceği yoktur. Asıl gidilecek, yaşanacak yer “bekâ dâni”dir:

*Nişe úalduñ bu âebÂtı yoú cihÂnuñ mÛlkinge
Geç beúÂ dÂrına başdan ayaâa cÂn ol yÛri
G.226/6*

Fenâ, Allah’a yaklaşmanın en ileri derecelerinden biridir. Fenânın ileri derecesi ise cem’dir. Fenâyâ eren kulun yerine her zaman Allah geçtiği için fâni olmak, büsbütün yok olmak, hiçe karışmak değildir. Kalbi fenâ bulmuş kimse, İlâhî fiillerin tecellilerine mazhar olur. Vahdet denizine gark olan sâlik, o denizden başka birşey göremez, kendisini bu denizin damlası olarak düşünür (Yılmaz, 1994). Yakîn’e, Hakk’a ulaşmak için “benlik”i terketmek gerekir. Bekâ için can verilip ölüm alınmalıdır:

*Sen seni terk itmeyince òod ele girmez
yaúîn
Óaú gerekse vir óayÂtı al beúÂ içün memÂt
Kt.30/11*

8.14. Nefis

Tasavvufî anlamda “kulun kötü vasıfları, yerilen huy ve hareketler” (Kuşeyrî, 1991, s. 222) şeklinde ele alınan nefis ile mücâdele esastır. Fidâyî nefsi, nefis-i bed, nefis-i kâfer, nefis-i âsi, nefis-i sifli, nefis-i ümmü’l-hırs, nefis-

î şirrîr, nefis-i nefis, nefis-i şûm, dîv-i nefis, himâr-ı nefis, hevâ-yı nefis, nefis-i şemûs, seg-i nefis, nefis-i girân-bâr, uyûb-ı nefis, nefis-i bed-hû, dîv-i nefis, bende-i nefis gibi terkipler içinde ele alır. Nefis, yedi denizin suyuyla yıkansa da temizlenmez. Nefis ve akıl, ten mülkünde âşığın hak yola gitmesini istemez. Nefisini canına kul eden kişi âleme sultan olur. Kötülüklerden arınmış olan olgun nefis (nefis-i nefis, nefis-i kâmil), hayrı Allah'tan, kötülüğü ise kendinden bilir:

Öayrı Óaúdan şerri nefisinden bilür nefis-i
nefis
Gerçi sendendür bu úamu cünbiş ü òulú u
şiyem K.2/54

Uğursuz nefsin elinden kurtulup Hak kapısında bende olmak isteyen âşık, para ve pulun kölesi olmaktan sakınır. Hak yolunda nefsi ile savaşır ölen âşık, şehid olur.

Nefis, aldatıcı özelliği, azgınlığı ve korkunçluğu yönüyle şeytana ve deve benzetilir. İnsanları kandırıp onlara zindanın ve cehennem yolunu öğretir. Nefis kargası, akıl hüması ağına düşürüp avlar. Nefsin öldürülmesi ise en büyük gazâdır:

áazÀ-yı ekber isterseñ úıtÂl-ı nefis-i
kÂfer *úıl*
Ki her bir bì-güneh úanın döken merd-i
cihÂd olmaz G.106/8

8.15. Gurûr, Riyâ

Aşk ehli içinde hizmet ederken gurur ve gaflete kapılmak hoş karşılanmaz. Mağrur olmak, güzelliğe noksanlık verir ve karışıklığa sebep olur. Şair, gurur ve riyânın kötülüğünü bu konuyla ilgili hadise telmihte bulunarak dile getirir:

Beddür âurÿr u âaflet òiömetde ehl içinde
BÂúî ÓudÂ bilür bes budur óadiâ-i menúyl
Kt.25/13

Kibir ve riyâ, dünya sevgisinden, dünyaya bağlanmaktan meydana gelir ki, kötülüğün, kıskançlığın kaynağıdır. Âşığın sofu sıfatlı olması ve zindana atılmasına (dünyaya gönderilmesinde) can ülkesini riyânın kaplanması ve kibirli oluşu sebep olmuştur:

Ne kim **kibr** ü **riyâ** artar úopar hep óubb-ı
dünyâdan

Úo elden aâlı kim oldur fesâduñ cemèine
cÂmiè K.21/20

âidúile **riyâ** úapladı cÂn mülkin anuñçün
âyfi-âıfatuz ki gerçi zindâna dirildük
G.151/6

8.16. Zikir, Vird

Kelime anlamı anmak, hatırlamak, yâd etmek olan zikir, tasavvufta Allah'ı anmak ve hatırlamak, onu unutmamak (nisyan) ve gaflet halinde olmamak (Uludağ, 1991) şeklinde ele alınır. Zikir veya vird tasavvuf istilahlarından olup Kur'an'da çok sayıda âyette geçer. Hadislerde de zikirden bahsedilir (İz, 1997).

Fidâyî, canlı ve cansız bütün varlıkların, meleklerin Hakk'ı "lâ ilâhe illâ'llâh" diyerek zikrettiklerini söyler:

Ne **öikr-i ins** ü **melekdür** hemîn ider tehlîl

Cemâd ü cÂnaverân "**lâ ilâhe illâ'llâh**"
K.1/7

Allah'ı gönülden zikreden kimse, ikilikten kurtulmuş olur. Horozun şafak vaktinde ötüşünü, canın yakine erişip Hakk'a zikir ve şükr etmesi şeklinde düşünür:

Velî ne cÂn ki sebükdür hemîşe uyòuda
İrer yaúine úurur **öikr** ü şükre miâl-i
òorus K.18/25

Sevgilinin dudağı Hz. İsâ gibi hayat vericidir. Bu dudağın vasfını anlatan şarih, Hz. İsâ'yı anlatmış olur. Hırs ateşi, ölümü hatırlamadan sönmeyiz. Masiva zikrini unutan ve Hakk'ı zikreden kimsenin makamı "menzil-i a'lâ" olur:

İy lebüñ vaâfında şârió **öikr-i evââf-ı**
Mesîó

V'iy ruðuñ mihriyle enver mihr-i eflâk-ı
fesîó G.45/1

9. Tarikat İle İlgili Bazı Unsurlar

9.1. Tekke (Dergâh, Harabat), Hırka, Lokma

Dergâh, dergâh-ı âlî, dergâh-ı Mevlâ, dergâh-ı rûh-efzâ ve harâbât şeklinde ifade edilen tekke, âşığın feyz almak için gittiği yerdir. “Dergâh” tabirinden genel olarak kastedilen ise “Allah katı”dır:

*Ûur FidÂyi sen de ol **dergâha** yüz sür
cÂnile*

*TÂ bulasın menzil-i aelâyı òÃÃn yÂ vasaü
G.130/9*

Âşık, bir an bile dergâh-ı âlîden yüz çevirmemelidir. Gönüle nur olarak dergâhın şahının yüzü, cana hür olarak da dergâhın hizmetçisi yeterlidir. Bu dergâhta zayıflığa yer yoktur.

Meyhane demek olan harabat, pîr-i muganın bulunduğu dergâhtır. Saf sofu, harabat içinde bir ahu görse, “lâ gayre illâ hû” der:

*ÔarÂbât-ı muâAn içre görüñdi baña bir Âhÿ
Ki görse âÿfi-i ãÃfi diye lâ-âyre illÂ hÿ
G.186/1*

Bir beyitte yer alan savma’a, içerisinde değerli bir şeyin bulunmaması yönünden ele alınmıştır:

*NÂ-geh ol ãavmaêaya ûuş olur ol sürêatile
Arayup bulmadı bir óabbe deñir nesne âemîn
Kt.4/5*

Dervişlerin hayat tarzı bir hırka bir lokma esasına dayanır (Uludağ, 1991). Dünya malına tamah etmeyen, aza kanaat eden derviş için bir hırka ile iki lokma yeterlidir:

*DünyÂ için ne âam ki saña merdiseñ yiter
Bir ôırúa iki louma ile bir ôarÂbe künc
G.41/5*

Hakk’ın verdiği rızıkla yetinen ve başkasının elindekine göz dikmeyen âşık, haline şükr eder:

*Ôamdülillâh şimdi bu devr içre òalúuñ
ekâeri*

9.2. Mürşid (Pîr)

Mürşid, pîr-i ‘ışk, pîr-i reh, pîr-i tarîkat, şeyh, dil-i âgâh tabirleriyle ele alınan mürşid, müridlere icâzet verir, çeşitli telkinlerde bulunur ve rehberlik eder. Mürşid veya mürşid-i kâmil, tasavvufta genellikle şeyh kavramı ile eş anlamlı olarak kullanıla gelmiştir. Mürşid, hekime benzer. Hekim nasıl kendisine başvuran hastayı hastalığına ve bünyesinin durumuna göre uygun ilacı vererek tedavi ederse, mürşid de kendisine başvuran kimseleri, aynı şekilde teşhis ve tedavi eder. Düşmanla savaşılan askerin stratejisi kumandan tarafından çizildiği gibi, nefis düşmanı ile uğraşılan müridin mücadele yolu mürşid tarafından belirlenir (Yılmaz, 1991):

Pîr etegin ùtan kişi pîr olur Àdir iy
mürîd
Pîr-i reh iste gerçi çoú pîr-i zamÀne-i
òaref K.5/28

9.3. Derviş (Mürîd)

Derviş, Arapça “mürîd” karşılığında kullanılan Farsça bir kelimedir. Mürîd, sözlükte “İrade eden, irade sahibi” demektir. Tasavvufta ise “iradesini Hakk’ın ve şeyhinin iradesine teslim etmiş kimse” demektir. Dervişin, yolunda gideceği bir şeyh ve üstada ihtiyacı vardır. Çünkü dünyada şeytanın gizli ve açık pek çok tuzağı vardır. Mürşidi olmayan müridi (derviş), şeytan yolundan sapabilir.

Mürîd-i Hak, mürid-i ‘ışk, sâlikân-ı sülûk, sâlik-i dîn, sâlik-i sırr-ı Hudâ, tâlib-i genc, tâlib-i dîdâr, tâlib-i hazret, tâlib-i dost, tâlib-i envâr şeklinde ele alınan mürid, Hak yolunda her şeyini feda eder. Fitneden, sıkıntıdan kurtulup Hakk’a ulaşmak için elini dünya ehlinden çeker:

Mürîd-i Óaúú olan her dem çeker dest ehl-i
dünyâdan
Ki zirÀ fitneden olmaz muóibb-i mÀsivÀ
maófÿô G.132/5

Mürîd, yolunda karşısına çıkan bütün engelleri aşmak için hür türlü sıkıntı ve zahmete katlanır, kaza ve bela oklarına hedef olur:

ÛÂlib-i genc olan çeker zaómet-i mâr olur
pes er

Tiâ-i úaøÂya geh siper tîr-i belÂya geh
hedef K.5/24

Dervîş (mürîd) beyitlerde, âşığın veya gönlünün benzetilene olur. Fakr'ı kendine şiar edinen dervîş, kimseden istekte bulunmaz ve daima Hakk'a şükür halindedir. Abesle onun işi yoktur. Sürekli tefekkür halinde olan dervîş, aczini ortaya koymaz ve cezbe halindeyken sırrını açıklamaz.

Korku ve ümidin dervîşin asası olduğunu ifade eden şair, bu ikisini elden bırakan dervîşin gafletten dolayı sıkıntıya düşeceğini belirtir. Korku ve ümid (havf u reca) dervîş için bir asa, denge unsurudur:

Pes ansuz olma âafletden düşersin çâha iy
dervîş
Meger Óaúdan ire nÂ-geh sebab k'olmaya çeh
meévÂ Kt.1/28

Bülbüle seslenen şair, baharın gelişini haber verir. Her yer yemyeşil olmuş, çiçekler, ağaçlar baharla birlikte bir dervîş gibi adeta yeşil bir hulle giymiştir. Şair, aşağıdaki örnekte baharla birlikte çimenlikte ve ağaçlarda meydana gelen değişikliği, ortaya çıkan görüntüyü, dervîşin tarikata girerken hulle giymesine benzetmiştir:

BeşÂret olsun iy bülbül ki gülzÂr
Açıldı vü ôuhýra geldi ÂÂÂr
Ûonandı sebz ü óamrÂ geydi her òÂr
Çemenler óulle-pýş oldu vü eşçÂr Mş 1

Sonuç

Fidâyî'nin şiirlerinde ana tema tasavvuttur. Şiirlerinden iyi bir dinî eğitim aldığı anlaşılan Fidâyî, bildiklerini halka anlatma gayreti içindedir. Ona göre; âlem, kudret kalemiyle yazılmış, çeşitli bölümlerden oluşan ve ders alınacak bir Hak kitabıdır. Bu kitabı okumasını bilen âşik, gözyaşıyla bedenini, dünya kirinden temizleyerek kesretten kurtulma arzusundadır.

Şair, genellikle didaktik amaçla yazdığı şiirlerde, dünyanın geçiciliği, kararsızlığı üzerinde durarak, çevresindekileri dünyaya bağlanmalarını için uyarmıştır. Dünyanın kötü yönlerini sık sık dile getirerek mürid için tehlikeli taraflarına işaret eder. Fânî hayattan sonra gelecek olan ebedî hayata değer vererek vahdete ulaşabilmek için kesretten, masivadan uzaklaşılması gereği üzerinde durur. Tasavvuf ehline, fânî hayatta çekilen zah-

metler neticesinde ebedî bir saadetin, gerçek sevgiliye kavuşmanın (vasl-ı dîdâr) haberini verir. Fidâyî'nin şiirlerinde de görüldüğü gibi dünya hayatına değer vermeyerek vahdete ulaşma fikrinin cazibesi, fikir ve sanat sahasında geniş bir ilham kaynağı olmuştur.

Şairin ortaya koyduğu ideal insan; dürüst, dinine bağlı, nefsinin emirlerine uymayan ve dünyaya, dünya nimetlerine gereğinden fazla değer vermeyen, yerine göre bunlara sırt çevirebilen kimsedir. Daha çok nefis mücadelesi üzerinde duran şair, Hakk'a ulaşmanın yolunun insanın içinin ve dışının tamamen (âb-ı sıdkile) temizlenmesinden geçtiğini belirtir.

Bibliyografya

- Abdulkerim Kuşeyrî (1991): *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul.
- Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, Beyrut, 1351.
- Aşkar, M. (1993): *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Ankara.
- Ebu'l-Ala Affî (1999): *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, (Çev. Mehmet Dağ) İstanbul.
- Ertuğrul, İ. F. (1928): *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddîn Arabî*, İstanbul.
- Ertuğrul, İ. F. (1928): *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî*, İstanbul, (Haz. Mustafa Kara, İstanbul 1991).
- Fidâyî Dîvânı*, Millî Kütüphane, YAZ. B. No: 8625, Ankara.
- Fidâyî Dîvânı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Ef. No: 633, İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (1977): *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (1985): *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul.
- İz, F.(1967): *Eski Türk Edebiyatında Nazım*, C. I, İstanbul.
- İz, M. (1997): *Tasavvuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kam, F. (2003): *Vahdet-i Vücûd*, (Sadeleştiren: Ethem Cebecioğlu) İstanbul, 2. bas.
- Kara, M. (1998): *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, Dergah Yayınları.
- Kemikli, B. (2000): *Sun'ullah-ı Gaybî Dîvânı İnceleme-Metin*, MEB. Yay., İstanbul.
- Kurnaz, C. (1987): *Hayâlî Bey Dîvânı Tahlili*, KTB. Yay., Ankara.
- Levend, A. S. (1980): *Divan Edebiyatında Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar, Mevhumlar*, İstanbul: Enderun Yayınevi.

- Sunar, C. (1960): *Vahdet-i Vücûd-Vahdet-i Şuhûd Meselesi*, Ankara.
- Şanlı, İ. (2003): *Fidâyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nı İncelenmesi (İnceleme-Tenkitleli Metin)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- Tolasa, H. (1973): *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara.
- Uludağ, S. (1991): *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Uludağ Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, H. K. (1994): *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul.